

ЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМА КОДИФІКАЦІЇ

Мирослав Попович: Я дуже радий вітати у стінах Інституту філософії представників нашої логічної спільноти і всіх колег, хто братиме участь у сьогоднішній дискусії. Тема, яку ми маємо намір обговорити, є вкрай важливою. Кожен, хто здійснював дослідження в галузі логіки або викладав логіку в університетській аудиторії, знає, наскільки актуальним є питання розробки логічної термінології. Тут виникає багато супутніх проблем. Це і потреби адекватного перекладу наукових текстів, і вимоги конструювання смислів, які будують по-різному в різних теоретичних контекстах. Я нещодавно одержав від нашої колеги, відомого філософа, Наталії Сергіївни Автономової, яку я дуже шаную, її нову працю, де вона переконливо показує, що, власне кажучи, вся філософська проблематика — це є проблематика, по суті, перекладу. Мені дуже імponує така позиція. Від щирого серця бажаю вам плідних обговорень!

Анатолій Конверський: Я приєднуюсь до привітань Мирослава Володимировича Поповича! Для логічної спільноти України це дуже важливий семінар. Переклад логічної термінології українською мовою є, по суті, формуванням україномовного апарату логічної науки. За більш ніж двохтисячорічну історію логіки її термінологія формувалася здебільшого в царині давньогрецької та латинської мови. Якщо й писали підручники спочатку в Європі, а потім і в Росії, то практично логічну термінологію переносили без змін в ці підручники мовою оригіналу, тобто чи то грецькою, чи то латинською мовою.

© А. БАУМЕЙСТЕР,
А. ВАСИЛЬЧЕНКО,
В. КЕБУЛАДЗЕ,
Н. КОЗАЧЕНКО,
А. КОНВЕРСЬКИЙ,
А. ЛАКТИОНОВА,
О. МАЄВСЬКИЙ,
В. НАВРОЦЬКИЙ,
О. ОСТРОУШКО,
М. ПОПОВИЧ,
І. ХОМЕНКО,
Я. ШРАМКО,
О. ЩЕРБИНА,
2016

Першим підручником на теренах Імперії вважають «Краткое руководство к красноречию» (1748) М.В.Ломоносова. Автор досить дохідливо показує, що логіка є, власне, ключем до ораторського мистецтва.

Послідовниками М.Ломоносова в логічній освіті були брати Мочульські, які написали підручник «Логика и риторика для дворян. Словесно-словие и песнопение, то есть грамматика, риторика и поэзия в кратких правилах и примерах» (1789 р.).

Слід зазначити, що, починаючи з часів М.Ломоносова і до 1991 року, коли розпався Радянський Союз, підручників з логіки було не так і багато. Серед них можна виокремити підручник професора Імператорського університету Св. Володимира О.Новицького «Руководство к логике» (1841 р.) та підручник випускника Імператорського університету Св. Володимира Г. Челпанова «Логіка» (який витримав 14 перевидань).

Усі ці підручники було написано російською мовою. Їх використовували при викладанні логіки в навчальних закладах України. І до них некріпично переносили іншомовну логічну термінологію і, зрозуміло, безпосередньо передавали студентській аудиторії.

1976 року було видано перший вітчизняний підручник «Логіка» К.П. Руденко українською мовою. Але зрозуміло, що й він за логічною термінологією значною мірою був калькою з існуючих на той час російськомовних підручників В.Асмуса, В.Горського, К.Бакрадзе та ін.

За роки Незалежності з'явилося багато різних версій підручників з логіки. Чималий корпус складає монографічна література, присвячена актуальним проблемам логічної науки.

Все це ще більше актуалізує потребу створення словника логічної термінології.

Ми часто є свідками того, що нагально потрібно витлумачити засобами української мови не просто іншомовні терміни логіки, а й терміни, втілені в слова зі слов'янськими коренями. Наприклад, візьмемо терміни «умозаключение», «следствие», «основание», «следование». При перекладі кожного з цих термінів українською мовою ми відчуваємо певну недосконалість.

Зазвичай «умозаключение» ми перекладаємо як «умовивід», «следствие» — «наслідок», «основание» — «основа», «следование» — «слідування». Всі ці переклади є незадовільними, вони не передають суті логічних термінів. Якщо взяти «умовивід», то він є поєднанням російських слів «ум» і «вывод».

Перекладаючи термін «основание» як «основа», ми відчуваємо певну незавершеність і невідповідність тому логічному об'єкту, якого стосується цей термін. Це особливо видно, коли, наприклад, вживають термін «достаточное основание». Українською мовою ми перекладаємо як «достатня підстава», а не «основа» тощо.

Це перше коло проблем, які виникають при перекладі логічних термінів українською мовою, тобто коли переклад є не семантичним, а звичайною калькою.

Друге коло проблем, яке виникає при формуванні україномовного апарату логічної науки, — це проблеми, пов'язані із збереженням первинного смислу логічних термінів.

Наприклад, термін $\alpha\upsilon\theta\epsilon\nu\tau\iota\kappa\acute{o}\varsigma$ із грецької перекладають як достовірність, переконливість, неспростовність, необхідність. У логіці цей термін вживають при визначенні характеристик, що їх у результаті процесу обґрунтування приписують обґрунтованому при доведенні і при поясненні. При доведенні — це достовірність, а при поясненні — це, власне, аподиктичність.

Достовірність — це поєднання істини і необхідності, але тієї необхідності, яка закладена в правилах і законах логіки, що визначає примусовість прийняття істинності тези. Це зовсім не та необхідність, яку містять закони природи.

Тому, перекладаючи $\alpha\upsilon\theta\epsilon\nu\tau\iota\kappa\acute{o}\varsigma$ як «достовірність», ми повинні виокремити із цього терміна частину первинного смислу. Тоді буде зрозумілим, що «достовірність» не покриває всього терміна $\alpha\upsilon\theta\epsilon\nu\tau\iota\kappa\acute{o}\varsigma$.

Аподиктичність як характеристика, що її надають обґрунтованому в ході такої процедури обґрунтування, як номологічне пояснення, є поєднанням всезагальності і необхідності. Але тут необхідність є відображенням законів природи і соціуму.

У цьому випадку є сенс залишити в українській мові термін «аподиктичність» як іншомовний. Такий підхід залучення іншомовних термінів має традиційну практику, адже маємо ефективне застосування в українській мові термінів *definitio*, *argumentum*, *axioma* тощо.

Ще одне коло проблем, що виникають при перекладі логічних термінів українською мовою, пов'язане з ситуацією, коли один і той самий мовний вираз може стосуватися різних логічних термінів. Часто такі терміни сприймають і використовують як тотожні. Але це застосування повинно мати межу.

Для прикладу візьмемо слово *proposition*. Переклади цього слова — «висловлювання», «речення», «судження», «пропозиція», «твердження».

У звичайній комунікативній ситуації зазначені терміни вживають як тотожні, і це не заважає нам досить ефективно спілкуватися. Але в межах професійного дискурсу ці терміни слід чітко розрізняти.

Логіка чітко виокремлює кілька аспектів терміна *proposition*, які суттєво відрізняються між собою.

Перш за все це описове, або дескриптивне висловлювання. Воно може бути, як правило, істинним або хибним. Іноді припускають, що воно може набувати значення «невизначено». Логіка впродовж тривалого часу розглядала *proposition* тільки так.

Але з часом у поле зору логіки стали потрапляти *proposition*, які можуть мати не тільки оцінки «істина», «хиба», але й оцінки «обов'язково», «заборонено», «необхідно», «буде» тощо.

За цими оцінками закріплюються такі *proposition*, як оцінні, нормативні, темпоральні тощо.

Proposition можна перекласти ще як назву множини розповідних речень, смислом яких є судження, а значенням оцінки — «істина» або «хиба».

З цього визначення бачимо, що між висловлюванням, реченням і судженням є чітко визначені межі. І ось тут виникає проблема: як мовними засобами, а саме засобами української мови відобразити вживання терміна *proposition* в різних розділах логіки.

На сьогодні ми використовуємо додавання відповідного прикметника: «оцінне висловлювання», «нормативне висловлювання», «темпоральне висловлювання» тощо.

Але завдання полягає в тому, щоб знайти для кожної логічної ситуації адекватний український термін.

Тільки тоді ми зможемо говорити про мовленнєве відображення логічної науки, або створення наукового апарату логіки в царині української мови.

Ірина Хоменко: Шановні колеги! На початку роботи нашого круглого столу дозвольте поінформувати, що в обговоренні беруть участь представники кафедр логіки та теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відділу логіки і методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, кафедри філософії Криворізького державного педагогічного університету, інших освітніх і наукових установ. Маємо надію, що наше обговорення сприятиме налагодженню плідного діалогу між логіками і фахівцями з інших галузей філософії. Зокрема, це стосується уточнення термінологічного апарату там, де він є спільним для логіки та теоретичної філософії. Пропоную розпочати з доволі важливого і водночас проблемного терміна англійської логічної термінології, який є одним з центральних понять сучасної логіки — «*proposition*». Запрошуємо до слова Ярослава Шрамка.

Ярослав Шрамко: Проблемність перекладу англійського терміна «*proposition*» зумовлена значною мірою його широким використанням у різних галузях сучасної філософії, логіки та лінгвістики, що має наслідком певне — подекуди доволі суттєве — варіювання його значення в контексті окремих дисциплін і що ускладнює (якщо не унеможлиблює) пошук єдиного перекладного відповідника, придатного для потреб як символічної логіки, так і теоретичної лінгвістики, філософії мови, метафізики та епістемології. Проте, незважаючи на специфічні особливості розуміння терміна «*proposition*» у різних галузях, він скрізь зберігає центральне смислове ядро, яке залишається інваріантним, виражаючи те, що складає зміст розповідного речення і може бути істинним або хибним.

У німецькій філософській і мовознавчій літературі останніх десятиріч помітна тенденція дедалі частіше використовувати для позначення такого роду сутностей термін «*Proposition*», що є прямим запозиченням з англійської.

На початку 2000-х років на сторінках журналів «Вопросы философии» та «Логос» точилась дискусія щодо прийнятності аналогічного запозичення («пропозиція») для російської філософської та логічної термінології. Як альтернативний варіант пропонували термін «судження» («суждение»), з посиланням на переклад середини минулого сторіччя класичних праць Рудольфа Карнапа «Значення і необхідність» та Алонзо Черча «Вступ до математичної логіки»¹.

Обидва ці варіанти слід визнати невдалими. Пряме запозичення «пропозиція» являє собою типовий паліатив, який нічого не прояснює і, по суті, вводить новий штучний термін, позбавлений власного змістового наповнення. Іноді подібне рішення може бути корисним і навіть єдино можливим, особливо коли йдеться про новостворене поняття, яке ще тільки має знайти своє місце в рамках наявної системи понять. Безперечно, термін «*proposition*» не належить до такого роду термінів, оскільки він репрезентує одне з центральних понять сучасної логічної науки і має за собою довгу традицію використання.

Варіант перекладу «*proposition*» як «судження» фактично не враховує важливу різницю між традиційною й сучасною символічною логікою. Тут необхідно взяти до уваги, що «судження» є усталеним терміном саме традиційної логіки (в рамках відомої тріади «поняття — судження — умовивід») і його залучення до термінологічної системи сучасної символічної логіки, до якої і належить термін «*proposition*», є вкрай небажаним. Важливо пам'ятати, що категорії традиційної логіки мають суттєве психологічне навантаження, і «судження» є яскравим прикладом терміна з явно вираженим психологічним забарвленням. На противагу цьому, для сучасної символічної логіки характерним є підкреслений антипсихологізм, отже, використання в ній таких «психологізованих» термінів традиційної логіки, як «судження», є недоречним і таким, що здатне призвести до хибного розуміння засадових принципів сучасної логіки.

Обираючи варіант перекладу будь-якого терміна, слід, по-перше, зважати на традицію його використання в окремих усталених виразах і перекладати термін із урахуванням можливого перекладу цих усталених виразів як цілісних конструкцій, по-друге, враховувати його місце в ряду суміжних термінів, аби, виходячи з єдиного принципу, було можливо здійснити однорідний переклад усіх термінів такого ряду.

Для логічного терміна «*proposition*» роль такого засадово усталеного виразу відіграє передусім словосполучення «*propositional logic*», точним відповідником якого в українській мові є «логіка висловлювань». Німецькою мо-

¹ Див.: Карнап Р. Значение и необходимость. Исследование по семантике и модальной логике / Пер. с англ. Н.В.Воробьева. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1959; Черч А. Введение в математическую логику. Т.1 / Пер. с англ. В.С.Черняевского, под ред. В.А.Успенского. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.

вою «*propositional logic*» стандартним чином перекладають як «*Aussagenlogik*», що передбачає переклад «*proposition*» як «*Aussage*». Німецьке «*Aussage*» перекладають українською мовою саме як «висловлювання», навіть на рівні окремих морфем (*aus* — ви, *sagen* — казати, говорити, виражати словами). У такому контексті висловлювання тлумачать не як конкретний акт мовлення, а як абстрактний логічний об'єкт, що може бути виражений за допомогою розповідного речення певної мови. Принагідно варто зазначити, що Черч у згаданій вище праці та в інших своїх працях проводить послідовне розрізнення між висловлюваннями (як абстрактними об'єктами), судженнями (як ментальними конструкціями) і реченнями (як мовними виразами). Зокрема, він приділяє окрему увагу цьому питанню в статті «Висловлювання і речення»², в якій всебічно обґрунтовує відмінність між «висловлюванням у традиційному смислі» (судженням) і «висловлюванням в абстрактному смислі» (власне висловлюванням) (див. витяг із цієї статті у Додатку).

Отже, «*proposition*» слід розглядати в системі споріднених термінів, які мають виражати різні рівні функціонування того, що може бути носієм істини або хибності (тобто може бути схарактеризоване як істинне або хибне). У такому разі на всіх рівнях отримуємо для українських логічних термінів чіткі і, що важливо для наукової термінології, однозначні відповідники англійською та німецькою мовами:

український термін	англійський термін	німецький термін
висловлювання	proposition	Aussage
судження	judgement	Urtheil
речення	sentence	Satz
твердження	statement	Behauptung
вираз	expression	Ausdruck

Анна Лактіонова: А як бути з терміном «*propositional attitude*», «пропозиційна настанова»?

Ярослав Шрамко: Так, тут є деяка складність. Традиція така, що, за певних контекстів, прикметник «*propositional*» маємо перекласти як «пропозиційний», а не «висловлювальний», наприклад, «пропозиційна функція», «пропозиційна змінна», «пропозиційні зв'язки», хоча, наприклад, термін «висловлювальна функція» є також цілком прийнятним.

Вахтанг Кебуладзе: В українській мові є можливість обійти брак герундіїв завдяки наявності подвійних відповідників «вислів», «висловлювання». «Вислів» — для позначення абстрактного змісту, «висловлювання» — для позначення акту мовлення. Подібно «вираз» — зміст, «вираження» — приклад такого акту. Також є і слово «висловлення».

² Church A. Propositions and sentences // The Problem of Universals. — Саут-Бенд: University of Notre Dame Press, 1956. — P.1—11.

Ярослав Шрамко: Важливо розуміти, що логіка має справу саме з абстрактними об'єктами, а не з емпіричними предметами та фактами. Конкретні мовні вирази, речення, вислови стосуються реальності тих чи тих природних або штучних мов, а висловлювання як логічний об'єкт не прив'язане до жодної конкретної мови, а тим паче до емпіричних мовленнєвих актів.

Анна Лактіонова: А як щодо таких контекстів, коли потрібно розрізнити «вислів» чи «висловлювання» і «зміст» (вислову чи висловлювання)? А саме стосовно царини логіки, якщо зараз добираємо відповідник «*proposition*»?

Ярослав Шрамко: Все ж слід враховувати, що коли йдеться про логічне поняття, маємо абстрагуватись від відтінку безпосереднього «промовляння», який супроводжує слово «висловлювання» у буденному слововжитку. Для висловлювання як логічної сутності геть не важлива форма його об'єктивації в мові — чи то буде усне промовляння («вислів»), чи вираження у письмовій формі. З логічної точки зору висловлювання ототожнюють саме з його змістом.

Олександр Масвський: Варто зауважити, що логічна термінологія має дуже багато спільного з термінами, що їх вживають в інших науках, зокрема в математиці. Логіка не існує ізольовано, тому слід враховувати термінологічну традицію, наприклад, сучасної алгебри, яка також має справу з логічними функціями і з такими поняттями, як «*proposition*».

Оксана Остроушко: Перш ніж перейти до розгляду конкретних проблемних питань, пов'язаних із уживанням того чи того терміна чи з добором україномовного відповідника до англійської термінологічної лексеми, варто звернути увагу на певні моменти загального характеру.

Актуальність розбудови будь-якої національно-мовної термінології визначена, серед іншого, й тим, що це дає мові можливість реалізовувати її функційне різноманіття, забезпечувати комунікацію у сфері науки як однієї з галузей соціальної взаємодії людей. Повнота ж виконання мовою її функцій, поширеність мови в різних галузях життєдіяльності суспільства є, зі свого боку, важливим індикатором соціального статусу мови.

Але розбудова термінології «на порожньому місці» неможлива. Термінологію розбудовують з певної потреби, її створюють «для чогось». Необхідно передусім, щоб розвивалась сама національна наука, яка, власне, й має потребувати розвиненої термінології; необхідно, щоб були самі мовці, дослідники, які, комунікуючи між собою, і створюють терміни, апробують їх у своїй мовотворчості; необхідно, щоб був певний корпус текстів, в яких побутують терміни. І в цьому аспекті важливим видається не тільки використання національної мови для перекладу іншомовних (передусім англомовних) наукових текстів, а й створення таких текстів національною мовою.

У вивченні термінології мовознавці виокремлюють два головні підходи: статистичний та аналітичний³. Перший із них має на меті об'єктивно опи-

³ Вакулєнко М.О. Методологічні засади вивчення наукової термінології // Термінологічний вісник. — 2013. — Вип. 2 (2). — С. 16—21.

сати наявні мовні факти, другий — «дає змогу з'ясувати наукову обґрунтованість і доцільність конкретної мовної одиниці»⁴. Визначаючи правильність чи нормативність такої одиниці, зокрема терміна, ми переходимо до сфери так званої прескриптивної лінгвістики, оскільки формулюємо приписи й рекомендації щодо вживання конкретного слова⁵. І треба бути свідомим, що в цій сфері нам не уникнути оцінки мовного матеріалу. Вагомими чинниками стають загальна соціолінгвістична ситуація в країні, ставлення до мови в суспільстві, вектори мовної політики, панівні тенденції термінотворення, зокрема спрямованість на інтернаціоналізацію чи націоналізацію термінології тощо. Важливим чинником виявляються і суто суб'єктивні оцінки мовців, і те, наскільки науковці готові домовитись, що для називання такого-то поняття будемо вживати таку-то лексему, яка, можливо, не є для них звичною.

Термін виникає у спеціальному акті термінотворення, це завжди свідомий акт іменування. Але дефініцію термін отримує в межах певної терміносистеми, з огляду на парадигматичні зв'язки з іншими термінами та на синтагматичну сполучуваність. Слово може належати до складу різних терміносистем, набуваючи в кожній із них особливого значення. По суті, у такому разі кожна система має свій особливий термін. Тому, дискутуючи про доцільність, правильність того чи того терміна, передусім необхідно чітко визначатись, про яку саме систему йдеться, термінологію якої науки ми аналізуємо. Так, і в логіці, і в математиці використовують терміни «функція», «змінна», «числення», але в кожній із наук ці слова мають відмінні обсяги значень. Те саме стосується і слів «речення», «висловлювання», «зв'язка», «предикат» як термінів лінгвістичних і логічних. Крім того, слід розрізняти терміни та співзвучні з ними загальноживані слова, від яких ці терміни й утворились (наприклад, «висновок», «міркування», «поділ» тощо).

Як особливий різновид термінотворення можна розглядати переклад іншомовних термінів. Головною проблемою є те, що досить важко дібрати однослівний відповідник із аналогічним набором сем. Перекладач, по суті, створює новий термін мовою перекладу і послуговується при цьому тими самими способами, що й дослідник, який винаходить новий термін.

У переліку, запропонованому для обговорення, переважну більшість термінів усіх трьох мов утворено шляхом термінологізації загальноживаних слів. Зрозуміло, що для творення терміна обирають слово, яке у своїй семантичній структурі містить найбільше сем, які відображають зміст поняття. Але до уваги, безперечно, беруть вже згадані вище парадигматику та синтагматику лексем. Певну роль відіграє й традиція слововживання в тій чи тій мові.

⁴ Там само, с. 17.

⁵ Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. — К.: Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні, 2000. — С. 16.

Розглянемо групи термінів, що викликають найбільше суперечок.

Англійський логічний термін *proposition* визначають як «*a statement in which something is affirmed or denied, so that it can therefore be significantly characterized as either true or false*»⁶, «*a statement that expresses a concept that can be true or false*»⁷. У дефініціях *proposition*, як бачимо, наголос зроблено на таких властивостях розглядуваної сутності, як наявність певного змісту, а також на можливості схарактеризувати її як істину або хибу. Також впадає у вічі тлумачення *proposition* як твердження — *statement*. *A statement* у своїй семантичній структурі містить сему відношення до мовлення: «1. *something stated*. 2. *a communication or declaration in speech or writing, setting forth facts, particulars, etc.* 3. *a single sentence or assertion*»⁸.

Яке ж слово української мови буде найбільш прийнятним для іменування розглядуваного поняття? Очевидно, аналізоване поняття не є новим, тому передусім слід звернути увагу на традицію його називання в україномовних логічних текстах і проаналізувати, чи має традиційний відповідник у своїй семантичній структурі ключові семи.

Таким відповідником є термін «висловлювання». Як загальноживане це слово має два основні значення. По-перше, цей віддієслівний іменник називає дію «за значенням висловлювати», по-друге, має значення предметності: «те, що висловлене (про думку, погляд, міркування і т.ін.)»⁹. Вживане у другому значенні, це слово актуалізує сему змістовності: висловлювання — це якийсь відрізок мовлення, що передає певний зміст, виражає смисл, наприклад: «У доповіді... проаналізовано висловлювання О.О. Потебні щодо характеру мови ...»¹⁰

Це слово має також традицію використання як лінгвістичний термін. Ним позначають одиницю мовлення, речення, актуалізоване в процесі мовлення¹¹. Побудоване за певною абстрактною схемою, речення виконує комунікативну функцію, виражає думку, лише коли наповнюється конкретним змістом, уживається в конкретному мовленнєвому акті, тобто коли реалізується у висловлюванні. Саме висловлювання має безпосередній зв'язок із дійсністю¹². Висловлювання для мовознавця — одиниця пе-

⁶ <http://www.dictionary.com/browse/proposition>

⁷ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/proposition>

⁸ <http://www.dictionary.com/browse/statement?s=t>

⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — С. 151.

¹⁰ Українська мова. — 2011. — № 2. — С. 113.

¹¹ Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : Підручник. — К.: ВЦ «Академія», 2004. — С. 321. У деяких працях вживається і термін *висловлення*: (див.: Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови : Підручник. — К.: ВЦ «Академія», 2004. — С. 398).

¹² Пор. трактування відмінності між реченням і висловлюванням (рос. *предложение* і *высказывание*) в концепції М. Бахтіна: «Предложение, утвердительное по своей форме, становится реальным утверждением лишь в контексте определенного высказывания» (Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Сост. С.Г.Бочаров, примеч. С.С. Аве-

редусім комунікативна. Це те, що передає певний обсяг інформації у певній ситуації спілкування¹³.

У логічних же текстах термін «висловлювання» вживають на означення семантичної категорії¹⁴; по суті, термінологізовано друге значення загальноновживаного слова.

Отже, використання в системі логічної термінології відповідників «*proposition*» — «высказывание» — «висловлювання» видається цілком прийнятним.

Значення «бути логічним наслідком чого-небудь» в українській мові має слово «впливати»¹⁵. Згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови», це значення переносне, одне з чотирьох значень цього слова. В англійській мові це значення можуть передавати два слова: *entail* і *follow*, як і в російській — слова *вытекать* і *следовать*. Крім значення логічного наслідку, слова *follow* і *следовать* можуть передавати значення «йти, пересуватися безпосередньо за ким-, чим-небудь», «наставати, відбуватися, з'являтися після кого-, чого-небудь». В українській мові ці значення передає слово «слідувати»: «1. Рухатися слідом за ким-, чим-небудь. / Відбуватися, з'являтися, бути безпосередньо після чого-небудь»¹⁶. Отже, українським відповідником до англійських *entail*, *follow* та російських *вытекать*, *следовать* у значенні «бути логічним наслідком» є слово «впливати». Вживання у такому значенні слова «слідувати» — росіянізм.

Від дієслова *entail* в англійській мові утворено іменник *entailment* зі значенням, зокрема, дії чи результату дії за значенням *entail* або дії, результату дії, необхідно спричинених, чи таких, що є (необхідним) наслідком («1. *The act or fact of entailing, or involving by necessity or as a consequence*»). Цей іменник має й термінологічне значення: «відношення між двома висловлюваннями, за яких істинність одного з необхідністю зумовлює істинність іншого» («*the relationship between two statements when for one to be true, the other must also be true*», «*a relationship between propositions such that one must be true if the*

ринцев, С.Г. Бочаров. — М.: Искусство, 1979. — С. 263). І далі: «Только высказывание может быть верным (или неверным), истинным, правдивым (ложным), прекрасным, справедливым и т. п.» (там само, с. 301).

¹³ Принагідно зауважимо, що термінологізація слова *висловлювання* на означення мовленнєвої одиниці спричинила появу в теорії семантичного синтаксису запозиченого терміна *пропозиція* на означення семантичного інваріанта, спільного «для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо)» (*Шульжук К.Ф.* Синтаксис української мови : Підручник. — К.: ВЦ «Академія», 2004. — С. 403). Отже, в лінгвістиці термінами є слова *речення*, *висловлювання*, *пропозиція*.

¹⁴ *Конверський А.Є.* Логіка (традиційна та сучасна) : Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — С. 63.

¹⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — С. 145.

¹⁶ Там само, С. 1343.

others are»), а також уживається на означення й самого висловлювання, істинність якого залежить від таких відношень («*a proposition whose truth depends on such a relationship*»). Значення «результат, ефект, наслідок того, що сталося раніше» має слово *consequence*.

У російській мові з подібним значенням дії, результату дії за значенням «слідовать» утворюється віддієслівний іменник «следование», який також уживають з термінологічним значенням особливого типу відношень між висловлюваннями, як і англійське *entailment*: «*При выполнении указанного условия говорят также, что междусылками и заключением имеет место отношение логического следования, что заключение логически следует из посылок*»¹⁷.

В українській мові, як було вже сказано вище, лише дієслово «впливати» одним із своїх значень має значення «бути логічним наслідком чогонебудь». Утворений від дієслова «впливати» іменник «впливання» означає дію за першим значенням «впливати» — «підніматися з глибини води на її поверхню або плавом вибиратися на берег»¹⁸. Українська мова має й іменник «слідування», але він називає дію за значенням дієслова «слідувати» в першому і другому значеннях¹⁹, тобто просторової або часової послідовності.

Отже, є необхідність творення українського терміна на означення відношень між висловлюваннями, які передають англійським відповідником *entailment* і російським «следование». Термінологізувати можна два слова: або «впливання», або «слідування». У першому випадку має місце розширення лексичного значення слова, другий можна розглядати як випадок так званого семантичного калькування — появу нового, переносного (у розглядуваному випадку — спеціального) лексичного значення під впливом слова іншої (російської) мови. І тут вступають у дію чинники екстралінгвістичні. З одного боку, є традиція вживання терміносполуки «логічне слідування»²⁰, а з іншого — тенденція до націоналізації термінології, прагнення «очистити» українську мову від зайвого, значною мірою насильницького впливу російської, який, безперечно, мав місце впродовж останніх десятиріч (якщо не сторіч), може спричинити спробу перебудувати традицію, відмовитись від «слідування» на користь «впливання». Можливий, звичайно, і варіант паралельного функціонування впродовж певного часу обох термінів як синонімів. У такому разі, за словами І.Кочан, «мова сама регулює вибір одного терміна із синонімічних пар. Першопричиною такого відбору може стати...

¹⁷ Бочаров В.А., Маркин В.И. Основы логики: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1997. — С. 21.

¹⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — С. 145.

¹⁹ Там само, с. 1343.

²⁰ Наприклад: Конверський А.Є. Логіка (традиційна та сучасна) : Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — С. 52, 111, 122, 210, 211, 216.

його рідковживаність»²¹. Але й тут необхідно пам'ятати, що врешті-решт ітиметься про мовленнєву діяльність окремого дослідника: вибиратиме термін для конкретного висловлювання конкретний мовець, який сам вирішуватиме, якому ж синоніму надати перевагу.

Звернімо увагу і на добір відповідника до російського «вывод». І російське «выводить», і українське «виводити» можуть, серед іншого, означати «на основі певних міркувань, роздумувань робити якийсь підсумок, висновок»²². Але утворені від цих дієслів нуль-суфіксні іменники мають у російській та українській мовах різні значення. Обидва є назвами дій, але якщо російське «вывод» тлумачать як віддієслівний іменник до «вывести» («выводить») без конкретизації того, в якому значенні вживають дієслово, то український іменник «вивід» є назвою дії лише до значень «вивести» — «плодити потомство (про птахів, тварин)», «співати або грати щось, переважно протяжне», «выводитись» — «народжуватися, з'являтися на світ (про малят птахів і тварин)»²³. Крім того, російське «вывод» також має значення «умовивід, висновок, отриманий унаслідок міркувань, розрахунків», натомість українське «вивід» такого значення не має. На означення процесу отримання висновків із засновків в українській мові уживають слово «виведення» (російськомовний відповідник — «выведение»), а для означення логічного підсумку, зробленого на підставі спостережень, міркувань або розгляду певних фактів, — слово «висновок». Англійський відповідник *inference* уживають і в значенні самої дії, і в значенні результату дії. Крім того, українська мова має слово «висновувати» (доконана форма «віснувати») зі значенням «робити висновок, висновки // виводити з чого-небудь певне твердження»²⁴. Система мови дає змогу утворити від цього дієслова іменник «висновування». Саме його можна вживати в значенні «назва процесу (висновувати) та його результату (висновок) у їх єдності»²⁵.

Отже, кодифікація україномовної логічної термінології не є набором окремих проблемних питань щодо вживання того чи того терміна. Це проблема розбудови цілісної терміносистеми, в якій за визначенням усі елементи тісно взаємопов'язані. Крім того, це проблема, яка має важливі соціокультурні виміри, зокрема тенденції до націоналізації / інтернаціоналізації термінології, збереження традиційності терміновживання, проблеми

²¹ Кочан І. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — 2008. — № 620. — С. 14–19.

²² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — С. 129.

²³ Там само.

²⁴ Там само, с. 152.

²⁵ Пор. вживання цієї лексики у Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. — Том 2. — К.: Дух і літера, 2011. — С. 75, 87, 89, 117, 120, 121, 127.

перекладу іншомовних термінів. Безперечно, все це потребує подальших досліджень комплексного характеру у спільній діяльності фахівців-логіків і мовознавців.

Андрій Васильченко: Я хочу прокоментувати набір синонімів, які передають українською терміни *proposition*, *statement*, *judgment* тощо. Я загалом підтримую пропозиції Ярослава Шрамка, маю лише кілька зауважень стосовно термінів «висловлювання» та «пропозиція». Насамперед звернімо увагу на те, що логіка не ізольована від інших дисциплін, а існує в ширшому контексті. Олександр Маєвський наголошував на прикладних застосуваннях логіки, а я зараз пропоную поглянути на суміжні з логікою теоретичні дисципліни. Як тільки ми виходимо за межі власне формальної логіки і дивимось на термінологію ширше, ми одразу потрапляємо в аналітичну філософію — наприклад, у філософію мови, теорію мовленнєвих актів або в метафізику. Там маємо ті самі терміни, але їх уже можна трохи інакше перекладати. І от, термін *proposition* доводиться перекладати по-різному. Навіть і при викладанні університетського курсу логіки у мене, наприклад, були різні періоди: я спочатку вживав термін «пропозиція», потім повернувся до більш стандартного «висловлювання». Зараз мій погляд на це питання такий: навіть і в межах логіки як такої, а особливо з огляду на суміжні дисципліни, обидва терміни мають сенс. У дуже формальних контекстах і в підручниках ми найчастіше говоримо про «висловлювання», бо так склалася традиція. Але, як нам нагадала Анна Лактіонова, ми також вживаємо словосполучення «пропозиційна установка», «пропозиційна функція» і, звісно, «пропозиційна логіка». І, на мою думку, немає помилки в тому, щоб перекладати *proposition* як «пропозиція». Такий переклад, зокрема, має сенс з огляду на два значення слова *proposition*, про які говорив Ярослав Шрамко: суто лінгвістичне, з одного боку, і більш абстрактне, яке не залежить від мовного виразу, з іншого боку. Один із способів розрізнення цих двох значень в українській мові полягає в тому, щоб вживати обидва терміни («висловлювання» і «пропозиція») і вважати, що пропозиція, на відміну від висловлювання, абстрагується від мови. Я не наполягаю, що треба робити саме так; це — один із варіантів. Важливо, щоб у кожному тексті — підручнику, монографії чи статті — було чітко прояснено, що означає той чи той термін; і якщо це переклад, то важливо знати, який саме термін іншої мови він передає. Якщо ж взяти термін *proposition* трохи ширше, виходячи за межі власне формальної логіки, то можна сказати більше. Наприклад, в Європейському словнику філософій, де логіка має другорядний статус, а головні статті мають історико-філософський, лінгвістичний та культурологічний характер, ми після низки обговорень вирішили перекладати французьке *proposition* як «твердження». Я вважаю, що в загальнокультурному контексті в такому перекладі немає помилки, позаяк і в повсякденному розумінні «твердження» — це перше слово із цього синонімічного ряду, яке спадає на думку, якщо задатися питанням, що таке « $2+2 = 4$ » або «Земля обертається навколо Сонця». Мало хто, навіть

серед людей освічених, скаже, що це «висловлювання», якщо він не логік. З іншого боку, нещодавно ми перекладали книжку «Метафізика» Майкла Лакса. Ми там хотіли перекласти *proposition* як «висловлювання», бо у перекладі здебільшого брали участь логіки. Але в нас не вийшло, оскільки у цій книжці явно йдеться про те, що є мовні вирази, а є те, що за ними стоїть. У цьому випадку сказати, що є «вислови», а за ними стоїть «висловлювання», якось не випадає. Тому ми переклали *proposition* як «пропозиція». Тобто доводиться ширше дивитись і визнати, що нам не обійтися в якихось контекстах без «пропозиції». І ще один важливий момент (тут я підтримую Вахтанга Кебуладзе) — розрізнення між процесом і результатом акту висловлювання. Так, у Європейському словнику філософій ми передавали процесуальність акту висловлювання, вживаючи поруч із терміном «висловлювання» (результат) термін «висловлення» (процес).

Володимир Навроцький: А якщо йдеться про «*propositional content*», заберемо *content*, залишається *propositional*, то яке смислове навантаження останнього?

Анна Лактіонова: «*Propositional content*» просто синонім «*proposition*», проте в деяких контекстах варто наголосити саме на «*content*», адже варто розрізнати «міркування» (або «судження») як мисленнєвий процес і як результат, уже «схоплений», зафіксований його зміст.

Судження також можна розуміти і як процес, і як схоплений результат. Тому, якщо йдеться про цей зміст, який ми хочемо експлікувати, то нам не обійтися без «пропозиції», чи там якогось іншого спеціального відповідника (чи замітника). Так, ми обмежуємося символічною, формальною логікою, якщо виникає такий контекст, коли потрібно роз'яснити і встановити істинність. Наприклад, коли я кажу, що висловлювання «*p*» є істинним, якщо і тільки якщо *p* (без лапок), то хіба і «*p*» і *p* (без лапок) є пропозицією? Ні, «*p*» є пропозицією (тобто назвою, висловлюванням, що виражає певний зміст), а *p* — безпосередньо цим змістом пропозиції.

У зв'язку з цим і виникає «філософська логіка», яка присвячена тому, щоб розвінчувати такі важливі, складні концепти, одним з яких і є «*proposition*». З точки зору «філософської логіки», «*proposition*» несе саме таке «змістове» навантаження, є «схопленням» змістом, думкою, не процесом мислення і не формою (тобто реченням чи висловлюванням). Тут не йдеться про формально-логічний аналіз. Тому термін «пропозиція» чи інший відповідник, звичайно, є потрібним.

Отже, під *пропозицією* можна розуміти, по-перше, те, що стверджується в реченні (індикативному або декларативному), яке використовують для ствердження істинності або хибності деякого стану справ; по-друге, те, що виражається реченням (різні речення можуть виражати одну пропозицію, а одне речення може виражати різні пропозиції). Отже, пропозиція не є самим реченням, але й не відрізняється від нього, будучи свого роду *визначеним реченням*, яке використовують у певний спосіб. Іншими словами, *пропозиція* — це зміст речення.

Твердження і речення, очевидно, треба розрізняти. Не всі речення є твердженнями, одне й те ж саме твердження можна виражати різними реченнями. Також можна використовувати твердження і пропозицію як альтернативні назви того, що виражають індикативним реченням або стверджують при його використанні. Але можна й розвести їх: тоді пропозиція — це те, що стверджують, коли речення є твердженням (використовується для здійснення твердження). П.Стросон у зв'язку з цим наголошує, що прості речення не можуть суперечити одне одному, тому їх треба відрізняти від тверджень. Можна сказати й так: той, хто говорить, використовує речення, щоб зробити твердження, а коли він стверджує, він виражає пропозицію.

Судження позначає думку, вірування або «рішення», якому відповідає процес судження, що щось є істинним або таким, що вважають істинним. Як об'єкти судження є пропозиціями і являють собою абстрактні, істинні, хибні тощо «об'єкти», що перебувають у логічних відношеннях і складені з понять або інших суджень. Те, що в цьому пункті «пропозиція» і «судження» збігаються, показав Р.Чизолм. На думку деяких дослідників цього достатньо, щоб ототожнити «пропозицію» і «судження» і не вживати «пропозицію», замінивши її «судженням». Як акти, судження — пропозиційні настанови, тобто інтроспективні ментальні стани або акти з множиною причин і наслідків, змінюваних у часі й різних у різних людей. Судження відрізняються від речень, що їх виражають. Речення можуть відрізнятися, але виражати одне й те саме судження (наприклад, «Всі люди — тварини» і «Кожна людина — тварина»). В цьому сенсі судження не складається зі слів і не належить до жодної визначеної мови.

При написанні кандидатської дисертації десять років тому відбувалося досить тривале обговорення при роботі з коректорами, лінгвістами, філологами стосовно українських відповідників термінології англо-американської традиції філософії. Вдалося дійти згоди про неминучість потреби спеціального українського відповідника для «*proposition*». Одним із запропонованих варіантів такого відповідника був «загад». Обійтися просто «змістом» (висловлювання) для «*proposition*» не вдається. «Зміст» вживають повсякденно, але це слово не є, власне, достатньо точним, аби стати терміном, його зміст розпорошений у повсякденні. А «загад» близький семантично до «змісту», це застаріле українське слово, воно могло б стати влучним терміном.

Як перекладати у таких випадках, коли всі наведені терміни подибуємо в одному контексті. Наприклад: «I make an *utterance*, particular *statement*, using a *sentence*, as a result of *judgment* which is an *expression* of a *proposition p*? Тобто всі виділені курсивом терміни потребують відповідників: «Я здійснюю висловлювання, конкретне *твердження*, використовуючи *речення*, як результат *судження*, що є *виразом пропозиції p*».

Андрій Баумейстер: «Загад» напевне походить від польського слова *zagadnienie*, що означає «проблему», «питання».

Що стосується перекладу *proposition* як «висловлювання», то для цього є певні підстави. Не тільки німецька мова передає латинський термін *propositio* як *Aussage*. Для Платона й Аристотеля базова одиниця мислення — це *logos*. У діалозі Платона «Софіст» (262 cd) ми знаходимо один із найбільш ранніх описів «висловлювання» в західній традиції. Окремі слова, каже Платон, нічого не стверджують і не заперечують, «доки хтось не поєднає імена [іменники] з дієсловами». «Тільки тоді ми можемо сказати, що щось “висловлюється” (*legein*), а не просто іменується, і ми це поєднання називаємо “висловлюванням” (*logos*)» (подаю цей фрагмент у власному перекладі).

Українська логічна термінологія формується сьогодні під впливом кількох традицій. З одного боку, це англійська логічна термінологія, що спирається переважно на середньовічну мовну традицію (тобто на латину). З іншого боку, це російськомовна традиція, на яку певною мірою вплинула німецькомовна логічна термінологія (переважно на початку ХХ сторіччя). Тому ми сьогодні перебуваємо у непростій ситуації. І тут нам би допомогло звернення до джерел грецької мови. Це збагатило б наші мовні ресурси й відкрило б нові можливості для розробки української логічної термінології.

Володимир Навроцький: Дискусія засвідчує, що тут є представники різних галузей філософії. Згадаймо, що все становлення аналітичної філософії є історією перекладів. Переклади мають свої традиції, можливо, їх брак у нас є перевагою, а не недоліком. Проте логіка і аналітична філософія не тотожні.

Із широкого спектра розуміння того, що таке логічна теорія — теорія істини, теорія значення логічних слів, теорія кодифікації матеріальних виводів, теорія виправдання (обґрунтування) таких виводів тощо, я обираю останній із зазначених варіантів, тобто дотримуюсь тлумачення логіки як теорії обґрунтування переходу від засновків до висновку.

Однією з мотивацій для розгляду термінів, які вживають у рамках саме цього підходу, є розуміння змісту тверджень, запропоноване інференціалістською семантикою, згідно з яким ствердження є виданням ліцензії виводити, дозволом здійснювати подальші твердження, тому для встановлення змісту твердження необхідно експлікувати матеріальний вивід, який неявно породжується з його ствердження: «У термінах цієї моделі можна зрозуміти вживання *будь-якого* виразу як такого, що неявно містить інференційне зобов'язання. Зокрема, вживаючи вираз, хтось (серед іншого) зобов'язаний враховувати особливості виводу з його обставин до наслідків його прикладання»²⁶.

Додаткова мотивація полягає в тому, що *common sense* міркування потребують засобів логічного аналізу, відмінних від тих, що запропоновані, зокрема, логічною семантикою, яка критерієм правильності виводів вважає

²⁶ *Brandom R. B. Making It Explicit: Reasoning, Representing, and Discursive Commitment.* — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994. — P.119.

збереження істини у переходах від засновків до висновку. Для встановлення коректності переходу від засновків до висновку виводів, чийми висновками є, наприклад, приписи або наміри, більш придатною видається семантична теорія, центральним поняттям якої є *прийняття*. Прикладом такої семантики є той розділ логічної теорії аргументації, що досліджує аргументи з потенційно анульованими висновками (*defeasible arguments*), — так звана аргументаційна семантика.

Олена Щербина: Хочу звернутися до проблеми вживання та перекладу термінів «доведення» та «доказування» у логіці. Зазвичай, коли йдеться про доведення у логіці, мають на увазі доведення у вузькому сенсі слова (формальне доведення), а саме логічну процедуру, в перебігу якої встановлюється істинність певного положення за допомоги положень, істинність яких уже встановлено раніше. Поняття «доведення» завжди передбачає зазначення засновків, на які спирається теза, а також тих логічних правил, за якими здійснюють перетворення тверджень у процесі доведення. Формальне доведення являє собою правильний умовивід з істинними засновками або ж ланцюжок умовиводів, побудованих відповідно до строгих правил і таких, що ведуть від істинних засновків до висновку (тези, яку доводять), формулювання та зміст яких відомі заздалегідь. Залежно від типу обраної формальної системи поняття «доведення» матиме різні уточнення та визначення.

Говорячи про проблеми вживання поняття «доведення» у логіці, зазначаю, що під час перекладу англійської літератури з логіки, на мою думку, необхідно враховувати, що: 1) існує різниця між розумінням, а, отже, і використанням терміна «доведення» у теоретичній логіці та у прикладній. Під останньою мають на увазі як дисципліни логічного циклу прикладного характеру, так і застосування логіки у різних галузях знання. Адже у гуманітарних науках нерідко у поняття «доведення» вкладають більш широкий зміст: під доведенням розуміють будь-яку процедуру обґрунтування істинності тези; 2) у логіці власне доведенням (доведенням у вузькому сенсі) називають дедуктивне доведення. В індуктивних міркуваннях за умови істинності засновків істинність висновків не гарантується; 3) доведенням часто називають не тільки саму процедуру, але й її результат. Тому у тих випадках, коли їх необхідно розвести, процедуру встановлення істинності твердження, що його доводять, слід іменувати доказуванням.

Отже, виходячи із зазначеного вище, вважаємо, що при перекладі та вживанні термінів «доведення», «доказування», «доказ», а також їх англійських відповідників, як-от: *demonstration*, *proof*, *argument*, *deduction*, *evidence*, потрібно враховувати певні особливості. Незважаючи на синонімічність зазначених термінів у загальному вжитку, для перекладу логічних текстів важливо розрізняти, яке смислове навантаження несе кожний із них. У словах *demonstration*, *deduction*, *substantiation*, *proving* наголос зроблено на самому процесі доказування, тоді як у словах *proof*, *argument*, *evidence* — на фактуальній частині цього процесу. Щодо остан-

ньої групи слів, то мова може йти або про дані, докази, від яких ми відштовхуємося у своєму доказуванні, що можуть бути засновками умовиводів, або про докази (висновки, результати), яких ми доходимо у ході доказування. Зазначмо, що «*evidence*» у контексті, який нас цікавить, найчастіше за все вживається як інформація, що допомагає дійти певного висновку, а «*proof*» — як фактична інформація, що підтверджує висновок. Крім того, слід враховувати, що семантичне поле терміна «*argument*» значною мірою збігається із семантичним полем терміна «*argumentation*», обидва вони можуть мати значення: «довід», «аргумент», «аргументація», «суперечка», «дискусія». Крім того, є ще одне значення терміна «*argument*» у мові сучасної логіки — незалежна змінна, але воно несуттєве для нашого аналізу. Проте термін «*argument*» не вживають у значенні способу (форми) обґрунтування у логічному сенсі.

Повертаючись до поняття «доказування» (*proving*), хочу наголосити на тому, що в теоретичній логіці воно може вживатися тоді, коли потрібно розвести процедуру встановлення істинності твердження, що доводиться, з її результатом. Сам цей термін передає процесовість, послідовний характер наших міркувань. Проте у прикладних логічних дослідженнях зазначене поняття не обов'язково передбачає процедуру встановлення саме істинності певного твердження.

Андрій Васильченко: На мою думку, ми зараз плутаємо кілька речей. Щоб пояснити, я відштовхуватимусь від англійської. По-перше, є така річ, як *inference*. Це насамперед синтаксичне поняття, яке означає вивід у межах певної формальної системи. Йдеться про те, що ми маємо якісь правила виводу — якщо хочете, назвіть їх правилами висновування. І за допомогою цих правил ми щось із чогось отримуємо. Це — не силігізм, не міркування; це — *inference*: «вивід» або «висновування». По-друге, маємо *entailment*. Це — семантичне відношення. Це інший, трохи глибший рівень, рівень смислів, тобто семантики. І саме в цьому семантичному сенсі ми кажемо «слідує» чи «впливає». Тобто *entailment* — це «впливання» чи «слідування». І третє поняття, яке важливо відрізнити, це *argument*. Звісно, слово *argument* може мати різні значення, я зараз говорю про те значення, яке надають цьому слову підручники з формальної логіки: Copi, Purtill, Tidman і Kahane та інші. *Argument* — це структура, що складається з якихось засновків і якогось висновку. Тобто є певна низка тверджень або висловлювань, які в цьому контексті розглядають як засновки, і є ще одне твердження, яке відіграє роль висновку. І ми, взагалі кажучи, не знаємо, чи є цей *argument* правильним, тобто валідним (*valid*), чи ні. Тобто ми не знаємо, чи впливає засновок із висновків; це якраз, загалом кажучи, і є предметом логічного аналізу. *Argument* у цьому сенсі — це ні «висновування», ні «слідування». І я тут не погоджуюсь із Вахтангом Кебуладзе: я абсолютно за те, щоб цей *argument* називати умовиводом. Міркування (*reasoning*) — це загальніший термін, і він означає радше певний різновид діяльності. А на позначення конкрет-

ного одиничного екземпляра міркування у нас немає кращого слова, ніж «умовивід». І тоді ми можемо говорити про аналіз валідності умовиводу, засновки умовиводу, висновок умовиводу тощо.

Ірина Хоменко: Я хочу ще більш уточнити ту термінологію, до якої звертався попередній доповідач. Одразу хочу зазначити таке. Можна говорити про сучасну логіку у вузькому розумінні цього слова, тоді ми чітко обмежуємо її тільки формальними дослідженнями. І все, що говорив до цього Андрій Васильченко, має місце. Проте є ще одна можливість — розглядати її у широкому розумінні цього слова, тоді до царини логічного треба додати також неформальні дослідження. Передусім я маю на увазі сучасну неформальну логіку.

У зв'язку із зазначеним вище, наприклад, термін *inference* можна, з одного боку, витлумачувати у строгому смислі слова як вивід у межах певної формальної системи, на що і вказував Андрій Васильченко. Проте, з іншого боку, ми можемо розширити його значення і розглядати цей термін як вивід, тобто певну процедуру, яку застосовують у процесі будь-якого міркування. Саме таке смислове навантаження має *inference* в сучасних неформальних дослідженнях аргументації.

Тепер кілька слів щодо розрізнення таких англійських виразів, як «*reasoning*» та «*argument*», які українською можуть бути перекладені в логічному контексті, на жаль, тільки одним словом «міркування», що спричиною деяку плутанину при перекладі.

Спрощена точка зору полягає у вживанні цих двох термінів в англійському середовищі як синонімів. І, хоч як це дивно, вона достатньо поширена. Особливо це стосується логічної навчальної літератури.

Проте більш прискіпливі науковці вказують на те, що не можна їх отожднювати. Так, відомий канадський логік Д. Волтон (D. Walton) у статті, присвяченій саме цій проблемі, вказує на той факт, що логіка як навчальна дисципліна зараз переживає складні часи, оскільки на повен зріст постало питання, чи можна надати ясніші та чіткіші визначення для цих ключових термінів, з якими логікам треба працювати ²⁷.

На мою думку, необхідно розрізняти різні смислові навантаження українського терміна «міркування». Його можна розглядати, по-перше, як певний когнітивний (ментальний) процес (когнітивну діяльність, або спосіб мислення), тобто те, завдяки чому відбувається перехід від відомого знання, наявного у засновках, до нового знання, репрезентованого у висновку. Саме у цьому розумінні застосовують англійський термін «*reasoning*».

Звернімося до одного з найвідоміших англійських підручників з логіки — підручника І.Копі (I. Copi) «Вступ до логіки». Автор пише, що всі міркування (*reasoning*) пов'язані з мисленням (*thinking*), але не можна зводити

²⁷ Walton D.N. What is reasoning? What is an argument? // The Journal of Philosophy. — 1990. — Vol.87. — P.399–419.

мислення до міркування. Міркування — це певний вид, спосіб мислення, де має місце вивід («*special kind of thinking, in which inference take place*») ²⁸.

Його підтримує М.Фінок'яро (Maurice A. Finocchiaro). Наведу цитату цього автора англійською мовою: «*Reasoning is the activity of the human mind that consist of giving reasons for conclusions, reaching conclusions on the basis of reasons, or drawing consequences from premises. In other words, it is the interrelating of thoughts in such a way as to make some thoughts dependent on others, and this interdependence can take the form of some thoughts being based on others or some thoughts following from others. Reasoning is thus a special kind of thinking; all reasoning is thinking, but not all thinking is reasoning*» ²⁹.

Крім того, міркування можна розглядати як результат когнітивного процесу, як певний структурований текст, який складається із засновків та висновку. У цьому разі ми говоримо про такий англословний термін, як «*argument*». Для підтримки цієї думки наведу кілька англословних цитат.

«*An argument is a collection of statements, one of which is designated as the conclusion, and the remainder of which are designated as the premises*» ³⁰.

«*An argument is not a quarrel or dispute, but an example of reasoning in which one or more statements are offered as support, justification, grounds, reasons, or evidence for another statement. The statement being supported is the conclusion of the argument, and the statements that support it are the premises of the argument*» ³¹.

«*Reasoning is distinguished from arguing along these lines: reasoning is what you may do before you argue, and your argument expresses some of your (best) reasoning*» ³².

«*Reasoning is linguistically expressed in arguments. An argument is a basic unit of reasoning in the sense that it is a piece of reasoning sufficiently self-contained to constitute by itself a more or less autonomous instance of reasoning... An argument may thus be conceived as a series of propositions some of which are based on others*» ³³.

Підведемо підсумки. Отже, україномовний термін «міркування» може передавати два англословні терміни, які різняться своїм смисловим навантаженням.

Так, термінові «*reasoning*» відповідає термін «міркування» у значенні когнітивного (ментального) процесу виводу (*inference*) або виведення (*inferring*).

²⁸ Copy I.M. Introduction to Logic. — New York: Macmillan, 1986. — P.6.

²⁹ Finocchiaro M.A. Meta-argumentation. An approach to logic and argumentation theory — London: College Publications, 2013. — P.18.

³⁰ Hardegree G.M. Symbolic Logic: A First Course (3rd Edition). — S.I.: Mcgraw-Hill College, 1999. — P.9.

³¹ Suber P. Basic Terms of Logic: <http://legacy.earlham.edu/~peters/courses/log/terms1.htm>

³² Govier T. Critical Thinking as Argument Analysis? // Argumentation. — 1989. — III, — P.115–126.

³³ Finocchiaro M.A. Meta-argumentation. An approach to logic and argumentation theory. — London: College Publications, 2013. — P.18.

Терміну «*argument*» можна також поставити у відповідність український термін «міркування», але вже у значенні результату такого процесу, вираженого у мові та репрезентованого у вигляді певної системи висловлювань (*propositions, statements*), одні з яких є засновками (*premises, reasons*), а інші — висновками (*conclusions*).

Наприкінці ще одна ремарка. На мій погляд, не треба змішувати логічну традиційну термінологію з термінологією сучасної логіки. Це стосується, наприклад, терміна «умовивід», який можна знайти в усіх україномовних та російськомовних підручниках з традиційної логіки. У сучасному контексті йому відповідає термін «міркування». Приймаючи таку точку зору, ми уникаємо плутанини категорійних апаратів і спрощуємо розуміння логічних термінів як для науковців та викладачів, так і для студентів, яким іноді буває дуже важко розібратися у всіх цих хитросплетіннях.

Надія Козаченко: Я хотіла би спинитися ще на одній проблемі щодо термінологічного апарату логіки. Термінологія формується в рамках певної концептуальної схеми, тому нерідко трапляється, що значення термінів суттєво відрізняються в різних галузях знань: виникають так звані наукові омоніми. Найчастіше відрізнити їх досить легко. Наприклад, «означення» як другорядний член речення важко сплутати з математичним «означенням» поняття. Найпростіший спосіб — звернутися до словника. Проте іноді виникає ситуація, коли в межах однієї концептуальної схеми існують терміни, які вважаються синонімічними й використовуються як взаємозамінні, але при цьому мають певні смислові відтінки, не відображені в класичних тлумачних словниках, що є результатом усталеного використання цих термінів у конкретних науках. Саме така ситуація має місце з термінами «означення» та «визначення», які ще в нашій дискусії не розглядалися. Розрізнити ці терміни можна кількома шляхами.

За способом перекладу. Розгляньмо найпростіший варіант (який, найімовірніше, і створив часткову синонімію). Російське слово «определение» у логіко-математичному вжитку має принаймні три значення, які цікавлять нас у даному контексті, і відповідні переклади.

1. Визначення як процес встановлення властивостей об'єкта: «Определить характеристики ромба», українською — «Визначити характеристики ромба». Маємо набір характеристик: чотирикутник, паралелограм, всі сторони рівні, діагоналі перетинаються під прямим кутом, протилежні кути рівні тощо. З визначених ознак до означення увійдуть лише ті, що є необхідними і достатніми.

2. Визначення як знаходження конкретної характеристики або значення: «Определить истинностное значение высказывания» у значенні «найти», українською — «Визначити істиннісне значення висловлювання» у значенні «знайти».

3. Означення як вираз, що розкриває зміст певного поняття: «Дать определение конъюнкции», українською — «Дати означення кон'юнкції».

За усталеним способом вживання. Активне використання терміна «означення» припадає на 60-ті роки ХХ ст. Не можна уявити підручник з точних дисциплін того часу без чітко виокремлених пунктів: «ОЗНАЧЕННЯ № ...» (в математиці така форма має місце й зараз). Тому термін набув постійного вжитку в математичних науках і, крім того, отримав розвиток у дієслівній формі. Так, російською не прийнято говорити «Определить треугольник» у значенні «сформулювати означення», натомість кажуть «Дать определение, сформулировать определение понятия “треугольник”», в українській же мові набула вжитку форма «означити поняття», що й означає — «дати означення». Таким чином, відбулося розмежування використання термінів «означити» та «визначити» як «дати означення» та «визначити характеристику». Наприклад, вираз «Функція оцінки не всюди визначена» передбачає конкретні умови, за яких оцінка не може бути приписана. Але водночас функція означена, тобто має означення, згідно з яким ми знаємо, яким чином належить здійснювати оцінку. Тобто означення функції оцінки дає можливість визначити умови її приписування.

Наразі паралельно вживають вирази «Дати означення поняття» та «Означити поняття». Розв'язком такого завдання буде формулювання означення як виразу, в якому визначено клас об'єктів, що мають характерні ознаки. Визначенню залишилася функція встановлення конкретного значення або властивості. Вираз «Визначити висоту трикутника» передбачає наявність конкретного завдання щодо відшукування висоти і є синонімічним до виразу «Знайти висоту трикутника» (тут передбачається або безпосередня вказівка на даний відрізок, або його числова характеристика).

Сьогодні часто використовують вираз «Дати визначення ...» як синонімічний до «Дати означення ...». Це допустимо зі стилістичної точки зору задля уникнення зайвих повторів, а також тому, що процедура формулювання означення передбачає визначення істотних ознак об'єкта. У такому смислі термін «визначення» можна використовувати як синонім «означення» з обмеженнями — за допомоги формулювання «дати визначення».

З терміном «означення» пов'язана ціла низка спільнокоренових слів, що наразі є загальноживаними. Означення відповідає дієслову «означити», тобто це процедура, яка розкриває, що саме означає поняття. Означення ґрунтується на характеристиках, за якими визначають, чи підпадає певний об'єкт під розглядуване поняття: ці характеристики називають «ознаки». Кожна теорія має поняття, які не можна визначити через інші поняття — це так звані «неозначувані поняття», що вводять як первинні за допомоги постулатів. Ці та подібні мовні звороти не можуть бути виражені через термін «визначення» і також малоімовірно через термін «дефініція».

Можна ще довго говорити про смислові відтінки цих термінів, але підведемо короткі підсумки. Визначення — це процес встановлення та відшукування характеристик об'єкта. Означення — це певна словесна конструкція, в якій розкривається зміст поняття. Означення поняття дає змогу визначити,

чи підпадає об'єкт під певне поняття. У цьому значенні в точних науках загальноживаним є саме термін «означення», але внаслідок тісних зв'язків логіки з лінгвістичними науками відбувається певне змішання термінології. У філологічних дисциплінах термін «означення» має інше значення, тому частіше використовують терміни «визначення» і «дефініція». Вживання останнього терміна в українській мові є повністю синонімічним термінові «означення» і цілком допустиме з точки зору стилістики, але є низка мовних зворотів української мови, які краще узгоджуються з терміном «означення».

Ірина Хоменко: Шановні колеги! Наш круглий стіл завершує свою роботу. Відбулося плідне обговорення проблем щодо перекладу логічної термінології. Цікавим є те, що в обговоренні учасники застосовували приклади з різних мов: української, англійської, німецької, російської, латини, давньогрецької. На жаль, час проведення нашого засідання обмежений і ми не встигли розглянути все запропоновані терміни. Але дискусійний простір залишається відкритим. До наступних зустрічей!

ДОДАТОК 1

Таблиця українських логічних термінів та їх англійських і російських відповідників

Український термін	Англійські відповідники	Російські відповідники
вивід	inference, deduction, derivation	вывод
виведення вивідність	derivation, deduction inferability, deducibility, derivability	выведение выводимость
впливати, слідувати В впливає (слідує) з А	entail, follow A entails B, B follows from A	следовать В следует из А
вираз висловлювання висновок	expression proposition conclusion, consequence, claim	выражение высказывание заключение, следствие
доведення	demonstration, proof, argument, deduction, evidence	доказательство
доказ	proof	доказательство
засновок	premis, reason	посылка
зв'язка, сполучник	connective	связка, союз
змінна	variable	переменная
константа	constant	константа
міркування	reasoning, argument	рассуждение
несуперечливість	consistency, soundness	непротиворечивость

Продовження таблиці

Український термін	Англійські відповідники	Російські відповідники
істина, істинний	truth, true	истина, истинный
істиннісне значення, значення істинності, логічне значення	truth value, logical value	истинностное значение, значение истинности, логическое значение
істиннісна таблиця, таблиця істинності	truth table	истинностная таблица, таблица истинности
істиннісна функція означення, визначення, дефініція	truth function definition	истинностная функция определение
оцінка	evaluation, assessment, appraisal	оценка
повнота	completeness	полнота
поділ	devison	деление
поняття	notion, concept	понятие
помилка	fallacy	ошибка
протилежність	contrariety	противоположность
правильність	validity, soundness	правильность, корректность
речення	sentence	предложение
слідування	entailment, consequence	следование
стверджувальний	affirmative	утвердительный
судження	judgment	суждение
суперечність	contradiction	противоречие
твердження	statement, assertion, claim	утверждение
хиба, хибний	falsity, false	ложь, ложный
числення	calculus	исчисление

ДОДАТОК 2

Витяг зі статті А. Черча «Висловлювання і речення»

Значення слова *висловлювання* [*proposition*] має цікаву історію. До латинської мови *propositio* увійшло як переклад грецького слова *πρότασις* і здається, спершу використовувалось у смислі засновку. Проте вже у Боеція це слово набуло змісту, який залишився за ним надовго і який можна спробувати передати, говорячи про розповідне речення, взяте разом із його змістом [*meaning*]. По суті, той самий смисл цього слова, що й у Боеція, маємо у визначенні Петра Іспанського — «*Propositio est oratio verum vel falsum significans indicando*»³⁴, а також коли постсхоластичні традиційні логіки визначають

³⁴ Висловлювання є річ, яка позначає істинний або хибний зміст (*lat.*).

висловлювання як судження [*judgment*], виражене у словах. (Згадування судження при визначенні висловлювання є, наскільки мені відомо, після-схоластичним, але, я думаю, для цілей, які зараз перед нами стоять, ми можемо це ігнорувати, оскільки тут ми маємо невеличку модифікацію означення, яка жодним суттєвим чином не заторкує питань, які нас тут цікавлять.)

Хоча у різних авторів термінологія жодним чином не є однорідною, загалом видається справедливим розглядати щойно процитоване означення *propositio* Петра як типове для схоластичного вжитку. Проте деякі схоластичні логіки вживають *enuntiatio*³⁵ або як альтернативу *propositio*, або ж для того, щоб зарезервувати слово *propositio* для використання в дещо вузкому сенсі. І навіть Петро Іспанський в іншому місці проводить певне розрізнення між *propositio* і *enuntiatio*.

Цьому схоластично-традиційному вжитку слова *висловлювання* протистоїть інше використання цього слова, яке з'явилося у пізніші часи і яке я вирізнятиму, говорячи про *висловлювання в традиційному смислі* і *висловлювання в абстрактному смислі*. Саме останній, абстрактний, смисл слова *висловлювання* мається на увазі в заголовку моєї статті.

Відмінність між цими двома смислами можемо пояснити, уявивши собі деяке англійське розповідне речення, його переклад латиною і його переклад німецькою мовою. У традиційному смислі це є три різні висловлювання. Адже, хоча ці три речення мають однаковий зміст (кожне — власною мовою), у кожному окремому випадку вживаються різні слова, а отже, ми повинні, якщо сприймаємо традиційне означення серйозно, вести мову не про одне висловлювання, а про три. В схоластичній термінології *propositio* є певного роду *oratio*³⁶, а *oratio*, своєю чергою, є певного роду *vox*³⁷, знову цитуючи Петра Іспанського — *vox significativa ad placitum, cuius partes significant separatae*³⁸ — а отже, якщо *vox*, форма слів, є іншою, висловлювання слід вважати іншим, хоча його зміст залишається тим самим.

З іншого боку, в абстрактному смислі, англійське речення і два його переклади являють собою якраз одне висловлювання. Про висловлювання в абстрактному смислі, на відміну від традиційного висловлювання, не можна сказати, що воно належить якійсь мові; воно не є формою слів і не є мовною сутністю жодного роду, хіба що в тому смислі, що його можна отримати шляхом абстрагування від мови.

Гадаю, ті логіки, які пишуть про висловлювання в традиційному смислі, або про судження, насправді, у якийсь неясний спосіб, попри те, що

³⁵ Твердження, судження, висловлювання (*лат.*).

³⁶ Річ (*лат.*).

³⁷ Звук, голос, промовлене слово (*лат.*).

³⁸ Змістовне звукосполучення, частини якого окремо щось позначають як те, що є сказаним, але не як ствердження чи заперечення (*лат.*).

вони самі говорять, мають на увазі більш абстрактне поняття. Наприклад, при формулюванні якогось конкретного силогізму менший термін, будучи вираженим у засновку в повному вигляді, у висновку може бути представлений лише займенником на кшталт «воно» чи «він», або можуть бути здійснені інші несуттєві зміни у формулюванні висловлювання, без жодної вказівки, що тим самим нібито з'явилося нове висловлювання; той факт, що в таких випадках не вважають за необхідне наводити жодної ремарки чи виправдання, вочевидь видає, якщо тільки ми не маємо тут справу з недоглядом, що автор має тут на увазі зміст, а не зміст у поєднанні зі словами. Знову ж, можна зустріти твердження, що Кант, який вважав, що логіка має справу з судженнями (*Urtheile*), насправді розумів під останнім не психологічну сутність, не «акт свідомості», а просто висловлювання в абстрактному смислі, на відміну від традиційного висловлювання, для якого він використовував *Satz*.

У будь-якому разі, я гадаю, що багато хто вважає традиційне поняття висловлювання, з його залежністю від конкретної форми вираження, незручним або незадовільним; і що принаймні для деяких цілей маємо очевидну потребу в більш абстрактному понятті — не розповідне речення, а смисловий зміст [*content of meaning*], що є спільним для речення і його перекладів іншими мовами — не конкретне судження чи думка, а, як пише Фреге, пояснюючи свій термін *Gedanke*³⁹, об'єктивний зміст [*content*] думки, що здатний бути спільним надбанням багатьох.

Явне розрізнення між висловлюванням у традиційному смислі і висловлюванням в абстрактному смислі вперше зустрічається у Больцано в його *Wissenschaftslehre* 1837 року. Больцано вживає слово *Satz*⁴⁰, яке справді є звичайним німецьким перекладом латинського *propositio*, і він також вирізняє висловлювання в абстрактному смислі, яке він називає *Satz an sich*⁴¹.

1892 року, незалежно від Больцано, речення в абстрактному смислі були введені Фреге під назвою *Gedanke*. Для Фреге *Gedanke* є смислом, що виражається через розповідне речення (*Behauptungssatz*), на відміну від значення речення, що є істиннісним значенням (тобто істиною або хибю).

Абстрактне поняття висловлювання вводиться також у книзі Расела «Принципи математики» 1903 року. Расел не згадує з цього приводу Больцано, проте, обговорюючи концепцію Фреге, він пояснює, що Фрегове *Gedanke* є приблизно те ж саме, що й його нествержене висловлювання [*unasserted proposition*]. Висловлювання в абстрактному смислі первісно відіграють важливу роль у «Principia Mathematica» Вайтгеда і Расела. І хоча згодом Расел відмовився від цього абстрактного поняття, замінивши його у своїй книзі «Вступ до математичної філософії» на означення висловлювання,

³⁹ Думка (нім.).

⁴⁰ Речення (нім.).

⁴¹ Речення в собі або речення саме по собі (нім.).

близьке до означення Петра Іспанського, а зовсім нещодавно на психологічне поняття висловлювання — такі автори, як Ігон, Коен і Нагель, Льюїс і Ленгфорд, Карнап та багато інших, наслідують раннього Расела у використанні слова *висловлювання* в абстрактному значенні.

Слід додати, що хоча використання цього конкретного слова *висловлювання* в такому абстрактному значенні має сучасне походження, саме це поняття є старим. Дійсно, *λεκτά* у стоїків скрізь, де йдеться про *λεκτόν* розповідного речення, є висловлюванням в абстрактному значенні⁴². І я вдячний професору Бохенському, який звернув мою увагу, що абстрактне поняття під назвою *complexe significabile* з'являється знову в працях пізніх схоластів, починаючи з Григорія Риминійського. Навіть Іоанн св. Хоми все ще говорить про «*veritas complexa significata per enuntiationem*», у чому можна побачити відсилання до *complexe significabile* (хоча використання слова «*veritas*» є дуже дивним, коли йдеться про висловлювання, значення яких може бути так само хибним, як і істинним). Проте ці ідеї пішли в непам'ять, доки не були наново відкриті в наш час Больцано, Фреге і Раселом.

Звісно, слово *речення* [sentence] первісно є терміном граматики або лінгвістики. Його введення в логіку (де його вживають для позначення розповідного речення) є недавньою інновацією, і багатьом все ще здається дивним бачити *речення* там, де можна було б очікувати побачити *висловлювання*. Гадаю, що таке використання виникло передусім через переклади англійською з німецької, оскільки той факт, що німецька мова має лише одне слово *Satz* як для речення, так і для висловлювання⁴³, сприяв зміні поглядів деяких логіків, яка стала помітною лише коли для потреб перекладу виникла необхідність розрізнити ці два значення німецького слова. І звісно, використання слова *речення* є поширеним прийомом логіків-номіналістів для того, щоб відкинути висловлювання. Проте це слово не може бути залишено номіналістам, оскільки саме рішення використовувати *висловлювання* в абстрактному смислі викликає необхідність мати інше слово для речення як суто синтаксичної сутності, взятої окремо від його змісту. Хоч би які були наші філософські упередження — номіналістські, плато-

⁴² Проте під час обговорення моєї доповіді було зазначено, що, можливо, стоїки дозволили б існування лише такого *λεκτόν*, яке відповідає реченню, що було актуально вимовлене або принаймні кимось розглянуте (прим. А. Черча).

⁴³ Черч тут допускає певну неточність. У німецькомовній логічній літературі прийнято розрізняти «речення» — «Satz» і «висловлювання» — «Aussage». Останній термін, як і похідні від нього («Aussagenlogik» — логіка висловлювань, «Aussagefunktion» — висловлювальна функція тощо), набули поширення з розвитком сучасної символічної (математичної) логіки, тобто приблизно з кінця XIX — початку XX ст. Див., напр.: Hilbert D., Ackermann W. Grundzüge der theoretischen Logik. — Berlin, 1928; Hilbert D., Bernays P. Grundlagen der Mathematik. — Berlin, 1934. — Bd. 1; Arnold Schmidt H. Mathematische Gesetze der Logik. Bd. I: Vorlesungen über Aussagenlogik. — Berlin; Göttingen; Heidelberg, 1960.

нітські або інші, я вважаю, ми всі погодимось, що ця термінологія речень і висловлювань краща від старої термінології, яка підкреслює й виокремлює складену сутність — речення у поєднанні з (абстрактним) висловлюванням.

Хоменко, Ірина (модератор круглого столу) — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри логіки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Баумейстер, Андрій — доктор філософських наук, доцент кафедри теоретичної і практичної філософії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Васильченко, Андрій — кандидат філософських наук, доктор філософії Манчестерського університету, старший науковий співробітник відділу логіки та методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Кебуладзе, Вахтанг — доктор філософських наук, доцент кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Козаченко, Надія — кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Криворізького державного педагогічного університету.

Конверський, Анатолій — академік НАН України, доктор філософських наук, декан філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Лактіонова, Анна — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Масвський, Олександр — кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник відділу логіки та методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Навроцький, Володимир — доктор філософських наук, старший науковий співробітник відділу логіки та методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Остроушко, Оксана — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Попович, Мирослав — академік НАН України, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, головний редактор часопису «Філософська думка».

Шрамко, Ярослав — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Криворізького державного педагогічного університету.

Щербина, Олена — доктор філософських наук, доцент кафедри логіки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.
